

Den produktiva marknaden

Tal om marknader i industrisamhället

HENRIK BJÖRCK, CLAES OHLSSON
OCH SHAFQAT MUMTAZ VIRK

Abstract

This study examines the use of the term “market” in Swedish from the perspective of the history of language usage. First, four modes of speech are identified: the stable, problematic, productive, and dominant market. A focus on the productive mode during Sweden’s industrial period, around 1870–1970, then guides close readings of encyclopedias and remote digital readings of parliamentary material. The results show that the understanding of the market gradually became more abstract. Additionally, an increase in the productivity of market-related compound words is observed, particularly in the context of labor markets. The study highlights how the market is construed linguistically and conceptually, and how shifts in the usage of market words reflect broader socio-economic transformations. By demonstrating the variety of alternatives in past market discourse, the analysis challenges the assumption of the market as a homogenous and timeless economic concept, thus contributing to a more nuanced historical understanding.

Keywords: market history, Sweden, conceptual history, digital history

Inledning

I september 1992 befann sig Sverige i akut ekonomisk kris. *Svenska Dagbladet* kommenterade läget inför förhandlingar om en uppgörelse för att möta situationen: ”Under den senaste tiden har marknaden jagat politikerna. Marknaden har krävt besked om politiken. Marknaden har krävt åtgärds paket. Och marknaden har krävt bred samling. I medierna har vi beredvilligt berättat vad marknadens dagskrav har varit.” Detta

* Henrik Björck, professor i idé- och lärdoms historia, Göteborgs universitet, henrik.bjorck@lir.gu.se.

* Claes Ohlsson, docent i svenska språket, Linnéuniversitetet, claes.ohlsson@lnu.se.

* Shafqat Mumtaz Virk, docent i språkteknologi, Göteborgs universitet, shafqat.virk@svenska.gu.se.

sätt att tala framstår i dag som begripligt, även om skribenten frågade om någon visste var man kunde hitta marknaden för en intervju. Men att detta språkbruk inte är självskrivet framkommer om man jämför det med andra tiders tal om marknader. En sådan historisering är poängen med projektet *Marknadens språk: Tal om marknader från medeltid till nutid*. I den följande framställningen ska vi hålla oss till en mindre del av projektets övergripande ambition. Men innan vi preciserar dessa avgränsningar ska viss forskning på fältet noteras för att sätta vårt bidrag i ett sammanhang.¹

Den ekonomiskt inriktade forskningen om marknader är oöverskådlig. I takt med att det ovan exemplifierade språkbruket spridit sig har det vuxit fram en forskning med annan inriktning, vilken i sin tur blivit svåröverskådlig. Man har bland annat ägnat sig åt etnografisk observation av vad som sker på marknader, och lyft fram den betydelse talhandlingar har för hur de skapas och upprätthålls, till exempel i antologin *Do Economists Make Markets?* Handboken *Market Studies* kom 2025 för denna expansiva forskning, inspirerad av *science and technology studies* och med sociologisk inriktning. Ett mer historiskt kunskapsintresse har Keith Tribe, som i *The Economy of the Word* argumenterar för ett filologiskt perspektiv på det språkbruk han menar är rätt studieobjekt för att undersöka hur ”ekonomi” fått sin betydelse, men han har inte satt marknaden under luppen. Det har i stället Jacob Soll, som i *Free Market* följer idén om en fri marknad från Cicero till Milton Friedman. I *The Market* studerar Matthew Watson marknaden som föränderligt begrepp snarare än till synes tidlös idé, men hans hållning är mer begreppsanalytisk än historisk. Vårt perspektiv är mest befryndat med det Tribe förordat men som han alltså inte anlagt på marknadsvokabulären.²

Även på svensk botten finns forskning om marknader som inte är ekonomiskt inriktad. I *Marknad och möte* från 1935 behandlar historikern Nils Staf landets marknader fram till 1600-talets början som arenor för inte bara handel utan även för möten mellan regeringsmakt och folkmenigheter. Innan riksstyrelsens former stabiliserats var dessa marknadsmöten viktiga fora för överläggningar kring frågor av politisk, rättslig, kyrklig och merkantil art. I antologin *Marknadens tid* från 2023 utvecklar historiker av olika slag en rikt varierad samling exempel som belyser olika aspekter av nyliberalismens genombrott i Sverige. Dessa båda böcker utforskar inte bara olika tider utan även olikartade sätt att tala om marknader i relation till politik och ekonomi. I *Vad är marknaden?* från 2020 diskuterar ekonomhistorikern Lars Magnusson mer övergripande hur i första hand ekonomer sett på marknaden, liksom hur institution och synsätt ändrats genom tiderna, men han söker inte historisera den vokabulär i vilken diskussionen förts. Antologin *Den framgångsrika ekonomiskan* från 2005

behandlar ur olika perspektiv utbredningen av ett specifikt ekonomiskt språkbruk i samtiden, men fokuserar inte på talet om marknader. Det gör däremot sociologen Agneta Hugemark i *Den fängslade marknaden* från 1994, som avhandlar nationalekonomers roll i den omstöpning av välfärdsstatens organisationsformer som sköt fart från 1980-talet. Som framträdande experter beskrev de den offentliga sektorns expansion och bristande effektivitet som problem, och framställde omreglering av incitamentsstrukturer genom konkurrensutsättning och annat som lösningar. Med än tydligare fokus på den språkliga aspekten behandlar medie- och kommunikationsvetaren Dino Viscovi ungefär samma tidsperiod i *Marknaden som mönster och monster* från 2006. Han utforskar hur ekonomiska experter gestaltade ekonomin i Rapports nyhetsrapportering och vilken roll de då tillskrev marknaden.³

Av denna kortfattade översikt vill vi dra slutsatsen att ett längre historiskt perspektiv på talet om marknader är intressant och relevant för både historieforskningen och samtidsförståelsen. Ett sådant perspektiv skulle bland annat säga något om förutsättningar för tillkomsten av ett uttryck som marknadsekonomi, och ge just perspektiv på tiden efter den nyliberala vändning som stått i fokus: för att dess sätt att tala ska framträda som nytt får det sättas i relation till något gammalt. Vi vill även dra slutsatsen att det är fruktbart och välfunnet att göra just talet om marknader till studieobjekt. Talhandlingar är en avgörande faktor i konstitueringen av marknader, samtidigt som förskjutningar i språkbruket är indikatorer på förändringar i den verklighet människor söker greppa med sina utläggningar.

Men då det är ogörligt att i uppsatsformatet arbeta med vittfamnande perspektiv utan att bli ytlig ska vi avgränsa oss. I rummet håller vi oss till Sverige, eller närmare bestämt hur marknad omtalats i svenska språket. Kronologiskt avgränsar vi oss grovt sett till tiden från 1870-tal till 1970-tal, då Sverige blev och var ett industrisamhälle. Till den bortre brytpunkten hör upptakten för landets industrialiseringsprocess, efter näringsfrihetens införande 1864 och ersättandet av ståndsriksdagen med en tvåkammarriksdag 1867. Till den främre hör införandet av enkammarriksdagen 1970 och det moderna industrisamhällets övergång i ett senmodernt informationssamhälle.

Vi har utforskat tal om marknader under denna period utifrån en ansats som är inspirerad av begreppshistoria, alltså den forskningstradition som undersöker utvecklingen av de begrepp genom vilka människor sökt begripliggöra sin tillvaro, men vilken vi mer precist vill kalla språkbruks-historisk. Det innebär att vi studerat hur svenskar faktiskt nyttjat marknadsord, hur detta språkbruk utvecklats, i stället för att utgå från marknaden som enhetlig idé eller teoretiskt bestämt begrepp. För att fånga

förskjutningar i språkbruket över tid har vi även laborerat med korpuslingvistiska tekniker för så kallad fjärläsning av stora textmassor.⁴

Utifrån dessa utgångspunkter är vårt primära syfte här att undersöka om framväxten av industrisamhället innebar distinkt nya sätt att tala om marknader, och hur dessa förändringar i så fall såg ut. Ett sekundärt syfte är att utforska de potentialer föreningen av språkbrukshistoriska och korpuslingvistiska perspektiv har för denna uppgift. Som framskymtade i översikten ovan har det problem vi sökt utreda inte artikulats riktigt så i tidigare forskning. Det konkreta bidraget består i en empiriskt förankrad undersökning av det valda studieobjektet utifrån vår speciella infallsvinkel. Undersökningen har lett oss till att tematisera hur marknaden blev produktiv i olika avseenden, primärt språkligt. Som vi ska se användes ordet på sätt som gav det ny betydelse samtidigt som det tjänade som utgångspunkt för ständigt nya sammansättningsord. På frågan om vilka funktioner marknader tillskrivits, om de ansetts göra något, har vi tematiserat svaret att marknaden under perioden blev produktiv i den meningen att den ansågs producera priser. Vi har alltså inte bara studerat ordet marknad, utan även mängder av sammansatta uttryck, jämte sådana som inte rymmer vårt grundord men som genom familjelikheter har släktband till marknaden.⁵

Redovisningen av våra resultat är rak i förhoppning om att vara effektiv. Först övergår denna inledning i en enkel översikt över vad ordboksmaterialet har att säga om marknad och anslutande ord. Översikten är periodöverskridande och ger exempel på olika sätt att tala om marknader, olika talmodus. För att konkretisera denna bild följer en serie övningar i närläsning. De håller sig till vår period och uppmärksammar den produktiva aspekten. Vi utforskar hur vårt grundord behandlades i uppslagsverk från perioden, och följer dess utbredning genom sammansättningar och besläktade uttryck. Sedan skiftar vi infallsvinkel och låter en serie fjärläsningar av tidens riksdagsmaterial kvalificera den bild som framkommit ur ord- och uppslagsböckerna. Den digitala genomgången av enorma kvantiteter text och den koncentrerade läsningen av utvalda texter får komplettera varandra. Avslutningsvis drar vi slutsatser av vårt arbete.

Tal om marknader genom tiderna

I de sätt att tala om marknader som bevarats i skrift, det språkbruk som bildat användningsmönster, renodlar vi på det övergripande planet fyra talmodus. Den *stabila* marknaden benämner vi ett sätt att tala som utgår från en i tid och rum bestämd plats för handelsutbyte, en uråldrig grund för marknader. Den *problematiska* marknadens modus lyfter fram talares

sätt att relatera till diskutabla aspekter av det som sker på en marknad. Den *produktiva* marknaden tar fasta på sådant som fabriceras på marknader och på ordets potential att generera nya sammansättningsord. Den *dominanta* marknaden tillskriver marknaden en ständigt närvarande och avgörande betydelse för samhälle och individer. Även om dessa fyra modus antyder en utveckling över tid menar vi inte att de avser perioder som avlöser varandra på enkla vis. Den stabila marknadens modus går genom alla tider – Kiviks marknad fanns då och finns nu. De sätt att tala som lyfter fram problem respektive produktivitet är också periodöverskridande, även om betoningar växlat med tiderna. Det talmodus som gärna gör marknaden till meningssubjekt, som i det inledande citatet från 1992, framstår som något nytt under solen och mer som en period för sig.

Att fenomenet marknad är gammalt framgår av att marknadher är ett uppslagsord redan i en ordbok över det svenska medeltidsspråket. Här ska vi dock hålla oss till *Svenska Akademiens ordbok*, som beskriver utvecklingen av svenskt skriftspråk från Gustav Vasa och framåt. Dess artikel om marknad publicerades 1943. Den inleds med redovisningar av ordformer, jämte stavningsvarianter, och av etymologi, som landar i latinet. Sedan behandlar den sju huvudbetydelser, med en mängd bibetydelser, somliga ovanliga, vissa ålderdomliga eller insomnade. Ett ord som markegång är knappast självförklarande för en sentida läsare, för vilken många sammansättningar nog kan vara främmande men inte helt förbryllande.⁶

Den första betydelsen är primär i flera bemärkelser: ett i tid och rum reglerat möte för att idka handel. Att regleringar var avgörande för marknader antyds av ord som marknadstid och -termin, marknadsstad och -plats. Marknadstrumma användes för att kungöra en marknads öppnande och avslutande, men också av marknadsvakten. Föra till marknads är ett uttryck som underförstår en konkret marknad att föra varor till. Exemplet Kivik visar att den primära betydelsen är både urgammal och dagsaktuell, att detta sätt att tala om marknader äger en grundläggande stabilitet.

Den samtidiga närvaron av gammalt och nytt färgar även den andra betydelsen, med fokus på handeln i stort eller på en viss affärsdomän. Man kunde producera för marknaden – i abstrakt allmänhet, trots den bestämda formen – liksom för socker- eller bokmarknaden. Pänning- respektive kreditmarknaden avsåg andra verksamhetsfält. Den tredje betydelsen utgår från mer jordnära fält, avsättningsområden. Även den förenar gammalt och nytt, med hemma- respektive världsmarknaden som poler i ett geografiskt kontinuum.

De övriga betydelser artikeln tar upp har aningen undflyende beskrivningar, vilket gör dem svårgreppade. Den fjärde har en karaktär av tillfälligheter, med sikte på någon viss affärgren, som att jordgubbsodlingen i skärgården blivit god marknad. Den femte betydelsen relateras till

konstruktionen driva marknad med något, men anges som föråldrad. Den sjätte är närmast en synonym till pris, knuten till bygdemål.

Den sista huvudbetydelse som tas upp är än mer undflyende och avser olika former av bildligt tal, som regel med utgångspunkt i den första betydelsen och ofta distansmarkerande på ett eller annat vis. Den exemplifieras med ett citat ur en översättning från 1536 av Salomos vishet, med en klagan över att de som förfärdigade avgudabilder höll "mennisklighet liffuene för itt skempt, och menniskligh wandring för en marknat, giffuandes före, at man moste alstedes fara epter at förwerffua". Att se problematiska aspekter i förvärvslystnaden och benägenheten att uppfatta allt som en marknad är inte något specifikt modernt påfund. Konstruktionen att göra marknad kunde också ges en kritisk vinkling, som i klagan 1897 på de "utländska ficktjufvar, som på väg till Stockholmsutställningen sökte göra marknad i Göteborg". Under denna betydelse nämns också skönhets- och fåfängans marknader – här kan tilläggas att William Thackerays roman *Vanity Fair* 1873 kom i en svensk översättning med titeln *Verldsmarknaden*. Det bildliga talet kunde även omfatta verk-samhetsfält, som den litterära marknaden.

Utöver grundordet och dess huvudbetydelser tar artikeln upp många sammansättningar. Marknadskaramell och -skojare antyder lockelser och tvetydigheter en besökare kunde möta på marknaden. Att dess folksamlingar fungerat som arenor för politisk viljeformering antyds av ett uttryck som marknadsriksdag. En marknadspredikan stod för uppbyggelse av annat slag. Gränserna mellan handel, politik och religion gick på andra vis i äldre tider, i den mån de drogs. Distingsmarknad är ett ord som antyder att även rättskipning kunde vara en aspekt av marknadens folksamling i hednisk tid.

Går man från den tryckta artikeln till Ordboksredaktionens språkprovssamling, med dess nio miljoner excerpter, slås man av den mängd sammansättningar grundordet marknad förmått producera. Att nyord tillkom även i äldre tider har redan framgått. Bland språkproven kan vi notera marknadshyror, som vid mitten av 1700-talet avsåg intäkter en stad kunde få i samband med en marknad. Men produktiviteten tilltog markant under vår period, med ständigt nya ordkonstruktioner för att greppa och förhålla sig till ständigt nya fenomen.⁷

Ångbåtsfraktmarknad från 1899 får tjäna som exempel. Denna fyrledsammansättning speglar en samhällsutveckling som sett ångmaskiner och fartyg drivna av sådana för att befordra frakt av gods, vilket skett i en sådan omfattning att det bildats en marknad för mötet mellan säljare och köpare av dessa tjänster. Även om ordet på ett förtäta sätt kastar ljus över sina tillkomstbetingelser slinker det ur gängse idéhistorikergrepp – ingen bekant skriftställare har publicerat en utläggning av ångbåtsfraktmark-

nadens idé. Då bruket inte var frekvent och innebörden knappast omstridd slinter även begreppshistoriska arbetssätt, som att inventera uppslagsverk. Vi har alltså nyttjat korpuslingvistiska metoder för att fånga myckenheten av ordsammansättningar, indikatorer på de språkliga och samhälleliga förskjutningar för vilka de är uttryck.

Utbredningen av marknadstalet innebar att allt fler aspekter av tillvaron kunde betraktas utifrån perspektiv som inbegrep någon vändning av vår vokabulär. Vi har redan sett att de kunde få en kritisk udd, som i deklarationen 1878 att "människovärdet har intet marknadspris", samtidigt som det 1890 sades att "de unga damerna själft begynna få reda på sitt marknadsvärde och vilja drifva sitt börsspel". Att mycket mer än handel ägde rum på marknaden antyds av en beskrivning 1893 av hur marknadsbesökare blev marknadsglada efter några klunkar ur pluntan. Marknadsföring blev en produktiv bildare av än mer sammansatta ord mot slutet av vår period, då även marknadsekonomi blev mer frekvent.

Marknadssamhälle tillkom i den dominanta marknadens tid, vilken även såg nyord som marknadisering och marknadsfundamentalist. Det äldre uttrycket marknadskrafter fick bredare genomslag, och kunde 1991 nyttjas på ett kreativt vis: "Marknadskrafterna är den ideologiska tandkräm som ska hålla samhällskäften ren och rensa bort allt dökött." Året efter kom en annan bild som med språklig sprallighet vinklade en problematiserande hållning: "Chicagoekonomerna är de mest frustande och stampande marknadshingstarna." Givetvis fanns även inslag i vokabulären som var mindre anslående, som marknadsandel och marknadsledande. Den svarta marknaden kompletterades av en grå och sedan en grön. En sammansättning som marknadsövervakningsavdelning framstår som ett tecken på sin tid.⁸

Närläsningar

Mot bakgrund av denna allmänna översikt över olika tiders sätt att tala om marknader ska vi nu konkretisera hur talet utvecklades under vår period. Det ska ske genom att undersöka hur det gestaltade sig i uppslagsverk, en genre som kan hållas rimligt konstant över tid och i vilken respektive publiceringstids gängse uppfattningar och språkbruk kommit till uttryck.⁹ Vilket utrymme ett uppslagsord erhöll ska noteras, liksom de valda artikelförfattarnas positioner: det omfång utläggningen av ett ord fick indikerar hur stor betydelse det tillmättes; skribentens status indikerar vilket slags expertis som ansågs kunna skänka utläggningen och kunskapsanspråken legitimitet. Vi börjar framställningen – i vilken behandlade uppslagsord markerats genom kursivering – med att se hur och i vilken omfattning vårt grundord uppmärksammades.

Marknad

Första upplagan av *Nordisk familjebok: Konversationslexikon och realencyklopedi innehållande upplysningar och förklaringar om märkvärdiga namn, föremål och begrepp* kom ut i 20 volymer 1876–99.¹⁰ Uppslagsordet *marknad* ägnades en artikel som var en knapp spalt lång. I den utlade 1886 Theodor Rabenius, juridikprofessor i Uppsala som fram till 1877 ansvarat för nationalekonomin, ordets ursprung och första betydelse: "(Gammalsv. *market*, T. *markt*, E. *market*, Fr. *marché*, af Lat. *mercātus*, handelsplats). 1. Ett på förhand till orten och tiden tillkännagifvet tillfälle eller ställe, der personer, som hafva varor att sälja, och de, som önska att köpa sådana, kunna sammanträffa." När kommunikationsmedlen var mindre utvecklade var marknaderna fler och viktigare, och de stora "kallades i Tyskland *messen* (mässor), emedan de sammanfölo med de stora kyrkliga högtiderna". Jämte kyrkan månade regenter och städer om marknaderna. De hade i Sverige funnits i två varianter: enskilda marknader, där handeln var förbehållen borgarna i en viss stad jämte allmogen i dess omland, respektive frimarknader, som var öppna för alla, i vissa fall även utländska handelsmän. Marknaderna övervakades av Kommerskollegium och listades i varje års almanacka. Till sist nämnde Rabenius helt kort en andra betydelse: "2. *Handelst.*, varuomsättningen, handelns beskaffenhet."

Den klassiska, så kallade Uggleupplagan kom 1904–26 i hela 38 volymer. I den fick den andra betydelsen 1912 en utförligare beskrivning av Åke W:son Munthe, filosofie doktor och rektor för Frans Schartaus handelsinstitut i Stockholm. I handelsspråket kunde ordet avse en viss plats, som Liverpools bomullsmarknad, eller ett avsättningsområde, säg den ryska marknaden.

Slutligen kan marknad afse handelns eller omsättningens hela tillstånd, med afseende på utbud och efterfrågan vid en viss tidpunkt för större eller mindre områden och för flera eller färre varor (resp. värden, tjänster) – så talar man om världsmarknaden i det hela, om varumarknaden i allmänhet, om spannmåls-, kaffe-, trävarumarknaden o.s.v.; vidare om penningmarknaden i allmänhet, om fondmarknaden; vidare om fraktmarknaden, om arbetsmarknaden etc.

Vi noterar mängden sammansättningar och lättheten att bilda dem. Ett ord som fick en egen förklaring i artikeln var marknadspris: genomsnittspriset för en viss vara vid en viss tidpunkt. Marknadsberättelse var en redogörelse för pris- och omsättningsförhållanden.

Tredje upplagan av *Nordisk familjebok* kom 1923–37 i 23 volymer; den fjärde och sista 1951–55 i 22 volymer. Artikeln om *marknad* kvarstod i dem, men först nedkortad av sekreteraren i Sveriges Allmänna exportförening och till slut osignerad 1951. Vi kan dock notera ett nytt uppslagsord i tredje

upplagan, sammansättningen *marknadsfrid*. I artikeln förklarades 1929 att sådan lystes över exempelvis Distingen i Uppsala, ett förkristet ting som även rymde religiösa ritualer och som kom att kombineras med en marknad. Denna frid omtalades i vissa landskapslagar men avvecklades med näringsfrihetsförordningen 1864. Mer framåtblickande var fjärde upplagans *marknadsundersökning*, ett ord som 1953 fick förklaras i och med att det var nytt. Det tog större plats än grundordet *marknad*, som verkar ha uppfattats som en självklarhet man inte behövde ödsla spaltutrymme på. Texten om marknadsundersökning var i princip hämtad ur *Svensk uppslagsbok*.

Första upplagan av detta verk kom 1929–37 i 30 volymer. Dess spaltlånga artikel om *marknad* var kluven i två delar. I den första utvecklades det historiska perspektivet 1934 av verkets redaktionssekreterare, Tage Erlander, som förklarade att marknader hade uppstått på platser där människor möttes av andra skäl, som religiösa högtider och tingsförhandlingar. Han gjorde även en distinktion mellan veckomarknader, som levde kvar i städernas torghandel, och större årsmarknader, av vilka vi sett att det fanns enskilda marknader och frimarknader. Ur dessa fora för detaljhandel utvecklades mässan, mer avsedd för grosshandel.¹¹

I andra delen av artikeln utvecklade filosofie kandidat John Landgren en andra betydelse utifrån ett annat perspektiv: "2) *Nationalek.*, det område där utbud och efterfrågan av en vara träffa varandra." Denna svävande förståelse av "område" fick viss konkretion genom geografiska och varumässiga bestämmningar i form av sammansättningar, såsom världsrespektive arbetsmarknad. Avslutningen rymde en hänvisning till ett annat uppslagsord: "Inom den nationalekonomiska teorien har begreppet *frimarknad* den största betydelse. Därmed avses en m. med fullst. fri konkurrens mellan köparna inbördes, mellan säljarna inbördes samt mellan köpare och säljare och där därför fri prisbildning äger rum. Jfr *Pris*."

Andra upplagan av *Svensk uppslagsbok* kom 1947–55 i 32 volymer. Man återvann i princip första upplagans artikel, men den avslutades 1951 med en nytillkommen hänvisning till *fullkomlig marknad*. Artikeln om detta uppslagsord rymde ett konstaterande och en hänvisning: "Förutsättningen av en f. är sällan realistisk, men det är en särsk. inom äldre nationalekonomi ofta nyttjad abstraktion. Jfr *Prisbildning*." Framför allt tog man upp fler sammansatta uppslagsord, som *marknadspris* – för vilket bara hänvisades till artikeln om *marknadsvärde*, där det konstaterades att detta värde kunde skilja sig från bruksvärdet.

Marknadsundersökning fick även i detta verk mer utrymme än vårt grundord när civilekonom Hans Risberg 1951 lade ut texten: "Våra dagars marknadshushållning har medfört, att avståndet mellan producent och konsument har vidgats, och en kartläggning av området mellan produktion och konsumtion anses numera som en nödvändig grundval för effektiv för-

säljningsplanering. – Terminologien inom denna del av företagsekonomien är icke enhetlig.” Artikeln utredde skillnader mellan marknadsforskning, -studium, -analys och -bedömning, mellan olika undersökningar för att utforma försäljningsorganisation, reklamverksamhet och annat. Litteraturhänvisningarna indikerar att kunskapsområdet var etablerat.

Men vi noterar att man vid denna tid inte talade om marknadsföring, även om ”föra till marknads” alltså var en gammal vändning. Bland de uttryck vi sett tas i bruk ska vi återkomma till marknadshushållningen. Här konstaterar vi, sammanfattningsvis, att banan för grundordet marknad från 1880- till 1950-tal innebar en förskjutning från det konkreta till det abstrakta och från historiska till ekonomiska perspektiv, från lokalt situerade realiteter till en tankekonstruktion höjd över tid och rum. De sammansatta orden blev fler och fick större utrymme samtidigt som marknad fick mindre uppmärksamhet, som något av en självklarhet.

Undersökningen har även visat att det i anslutning till detta centrala men undflyende grundord återkom uttryck med släktband till marknaden. Hänvisningar indikerar att pris är grundvalen för en relaterad ordfamilj, vilken vi nu ska nysta i.

Pris, prusbildning, hushållningar

Markegång är ett ord – stammande från marknad och gång – som avsåg en på sin tid betydelsefull verksamhet. Det handlade om att prissätta exempelvis skatter, avlöningar och arrenden som fastställts i kvantiteter spannmål, dagsverken eller annat. Markegångsförfarandet framstår som ett sätt att hantera gränstrafik mellan natura- och penninghushållning. Det växte i betydelse från 1600-talet, då äldre grundskatter mer började erläggas i penningar som bestämdes enligt markegång. För denna årliga prissättning utvecklades en procedur, vars omständlighet är en spegling av hur viktig den var för den offentliga hushållningen. Markegångsinstitutionen grundlagsreglerades 1809. Ett sekel senare började systemet uppfattas som något från det förgångna och blev föremål för reformsträvanden. I slutet av 1940-talet kom avvecklingsförslag, men den stigberoende institutionen hade så stor betydelse att riksdagen 1954 i stället valde att förenkla den. Först 1982 avvecklades markegångsinstitutet.¹²

I 1800-talsupplagan av *Nordisk familjebok* fick *markegång* 1886 större utrymme än *marknad*. I Uggleupplagan var artikeln 1912 kortad, men försedd med en hänvisning till en ny förordning från 1911. Framställningen hade kortats ytterligare till tredje upplagan, då man 1930 förklarade att markegång påkallades av ”vissa rester” av äldre ordningar som grundskatteväsendet. I den fjärde upplagan var bilden 1953 strängt taget densamma, liksom den var i de båda upplagorna av *Svensk uppslagsbok*. Detta sätt att

bestämma priser framstod i efterkrigstidens industrisamhälle som föråldrat.

Pris är ett i skrivande stund mer bekant ord, vars bana genom uppslagsverken framstår som signifikativ i vårt sammanhang. Det fick i 1800-talsutgåvan en inledande definition: ”*Pris* (Fr. *prise*, af *prendre*, taga) är den vanliga benämningen på sjökrigsbyte.” Över två spalter utvecklade sedan en juridikprofessor 1889 de folkrättsliga grunderna för en krigförande macts rätt att bemäktiga sig egendom som tillhörde fienden.

I Uggleupplagan inledde Åke W:son Munthe, vilken vi sett även skrev om handelsspråkets marknad, 1915 med en helt annan betydelse: ”(af lat. *pre'tium*, värde, pris). 1. *Nationalek*. Pris i vidsträckt bemärkelse är den kvantitet af ekonomiska värden, som vid byte lämnas och mottages som värdeekvivalent för någon annan kvantitet af andra ekonomiska värden.” Han konstaterade att ordet i vanligt tal fått den inskränkta betydelsen av penningssumma, men utan hänvisningar till uppslagsorden *naturahushållning* och *penninghushållning*, vilka inte förekom i första upplagan. Lönen för ett arbete, hyran för ett boende och annat hade kommit att uppfattas i termer av pris.

Munthe utvecklade över fyra spalter förståelsen med hjälp av en mängd distinktioner. Ett fall var fasta priser, exempelvis på teaterbiljetter, vilka utgjorde tvångspriser om de sattes av en myndighet som inte var affärsdrivande. ”Annorlunda ställer sig saken i vissa slag av detaljhandel (t.ex. ofta vid torghandel) och framför allt i engrosshandeln, särskilt på börserna.” Här blev priser till – ”(vid formellt fri prisbildning)” – genom mötet mellan säljare och köpare, utbud och efterfrågan. Under sådana förhållanden beskrev Munthe tre huvudvarianter: isolerat pris, monopolpris samt marknads- eller konkurrenspris. I det tredje fallet, med konkurrens på båda sidor, uppstod på sikt jämvikt mellan utbud och efterfrågan, även om det ”uppnådda jämvikts- eller marknadspriset” gällde ett specifikt marknadsläge. På längre sikt tenderade en varas pris att hålla sig kring dess produktionskostnader. Munthe beskrev hur priser tillkom på marknader och hur jämvikten ständigt rubbades, av ny teknik och annat. Avslutningsvis nämndes helt kort två andra betydelser: pris som något för vinnaren i en tävling och som sjökrigsbyte.

Marknadspris, som var centralt i utläggningen om *pris*, nämnde Munthe alltså även i artikeln om *marknad*, liksom uttrycket marknadsberättelse. Detta fick även utgöra ett eget uppslagsord, som bara nämnde marknadspris samtidigt som det för båda uttrycken hänvisades till huvudartikeln, i något av en rundgång för marknadsorden. För det närliggande *marknadsvärde* var hänvisningen en annan: ”*nationalek*. Se Marshall, A.”

Den ämnes- och institutionsbyggande brittiske ekonomen Alfred Marshall, vars inflytelserika *Principles of Economics* kom 1890 och sedan i en svit

upplagor, bidrog till kodifieringen av en vokabulär som blev gängse på fältet. I artikeln om honom sades 1912 att han som en av de främsta levande nationalekonomerna syftade till att "uppbygga ett universellt ekonomiskt lärosystem". Värdet var centralt i denna lära, och för bestämmandet av det var klassisk produktionskostnadsteori och nyare gränssnytteteori för Marshall "beståndsdelar af en och samma, alltbehärskande lag om tillgång och efterfrågan". I sin "prisbildningslära" laborerade han med begreppen marknadsvärde, för en tillfällig jämvikt, respektive normalvärde, för jämvikten mellan normal tillgång och efterfrågan, "till hvilket jämviktstillstånd marknadens rörelser tänkas i längden sträfvä".

Artikeln om *pris* i tredje upplagan av *Nordisk familjebok* tog 1932 upp samma betydelser på ungefär samma sätt som i föregående upplaga. Men den var kortad och skriven av en ny författare, Emil Sommarin, professor i nationalekonomi och finansrätt vid Lunds universitet som 1909–11 översatt merparten av Adam Smiths *En undersökning av folkens välbefinnande, dess natur och orsaker*. Sedan Sommarin i en historisk upptakt nämnt markgång och andra former för prisbestämning förklarade han att efter införandet av modern penninghushållning och näringsfrihet räknade man med fri prisbildning, utgångspunkten för nationalekonomins prislära. Dess grunddrag sammanfattades. "Vid fri konkurrens fluktuerar marknadspriset sålunda i längden kring (*re*) produktionspriset (långtidspriset). Dessa *prislagar* äro bekanta såsom lagen om efterfrågan och tillgång (el. utbud) och lagen om produktionskostnader." Presentationen fick konkretion när den relaterades till sådant som komplicerade lagarnas verkan, som inflytelser från monopolistiska producenter eller arbetarorganisationer som sökte kontrollera utbudet på arbetsmarknaden. Genom prisbildningen påverkade marknader varandra ömsesidigt i hushållningen. "De ekonomiska företeelserna i samhällslivet, särskilt inom de moderna kulturländerna, stå med varandra i genomgående och i grunden och i längden regelbundna sammanhang medelst prisbildningen, som i hög grad reglerar den samt därmed folkhushållningen och världshushållningen."

I fjärde upplagan av *Nordisk familjebok* återkom 1953 samma tre betydelser av *pris* som tidigare, men förklaringen av den första hade skurits ned till samma summariska format som de båda andra: "1) Penningbelopp, som en vara el. tjänst betingar. P. kan bestämmas antingen genom fri prisbildning på en marknad el. genom offentlig reglering." Å andra sidan kan vi notera tillkomsten i denna tidiga efterkrigstid av en rad sammansättningsord, som *prisreglering* och *prisstopp*. Dessutom tillkom en kortare artikel om *planhushållning*, ett uppslagsord som saknades i den föregående upplagan. Det utreddes tidigare i *Svensk uppslagsbok*, som vi vänder till nu.

Pris behandlades i detta verks första upplaga av filosofie licentiat Ingvar Svernlund, som 1938 disputerade på avhandlingen *Ekonomisk planering*:

Teoretiska studier, för att senare bli professor i nationalekonomi. Han klargjorde 1934 att den första betydelsen av pris var den penningmängd som betalades för en vara eller tjänst. Ett pris kunde bestämmas på olika sätt, och utifrån priserna gick det att utarbeta statistiska indexserier. Den prisbildning som var central i den ekonomiska forskningen betingades av "marknadens institutionella karaktär", vilken schematiskt kunde placeras in mellan två poler: "Fri konkurrens och monopol måste emellertid betraktas som verklighetsfrämmande idealfall. I verkligheten möter man i stället en rad med mellanformer av *ofullständig konkurrens* (eng. *imperfect competition*) och *partiella monopol*." Mängden faktorer gjorde det komplicerat att förklara prisbildningen redan på en marknad. Försök att relatera ömsesidigt påverkande marknader till varandra resulterade i ekvations-system som utgick från antaganden, säg tidlöshet, som gjorde analyserna synnerligen abstrakta. Men även om en dynamisk generell teori hörde framtiden till, var prisbildningen central i praktiken. "I den ekonomiska automatism, som det liberala samhällshushållet med fritt företagande och fri konsumtion utgör, är p.-systemet den främsta regulatören, och denna slags hushållning skulle därför kunna kallas *prishushållning*." I en genomförd planhushållning menade Svernilson att penningens funktion reducerats till en bokföringsenhet. Avslutningsvis nämndes helt summariskt en andra betydelse: "2) Belöning." *Pris* som sjökrigsbyte avhandlades i en artikel för sig om sju rader.

Prishushållning fick en egen artikel som bara hänvisade till den om *pris*, medan *planhushållning* 1934 fick en utläggning över nästan tre spalter. Författare var Leif Björk, statistiker vid Socialstyrelsen som blev filosofie licentiat i nationalekonomi och kom att översätta John Maynard Keynes huvudarbete som *Sysselsättningsproblemet*. Artikeln inleddes med att säga att det var fråga om ett system för att reglera produktion och fördelning inom ett folkhushåll i enlighet med en plan. Programmet utgick från kritik av "den liberala kapitalistiska hushållningen" vad gällde effektiviteten i resursutnyttjandet. De moderna planhushållningsidéerna var av två slag. Den socialistiska varianten sades ligga "innesluten i den marxistiska kritiken av kapitalismen" och hade kommit till uttryck i Ryssland med sina femårsplaner. Den kapitalistiska planhushållningsidén fördes fram 1919 i Tyskland, i förlängningen av den reglerade och effektiva krigshushållningen, men hamnade i skymundan genom den högkonjunktur som följde. Den stora depressionen, i kombination med det ryska exemplet, aktualiserade sedan på nytt idéer om planmässig reglering som en lösning av tidens problem, som i president Roosevelts rekonstruktionsplan för USA:s ekonomi. Hur aktuell debatten var belyses av det förhållandet att alla skrifter artikeln hänvisade till var nyutkomna, som *Den ekonomiska världskrisen och utvägen ur den*, vilken samlade opinionsbildare i tiden som Keynes och Arthur Salter.¹³

I andra upplagan av *Svensk uppslagsbok* hade grunden i artikeln om *planhushållning* återvunnits från den första upplagan. Men historiken var 1951 uppdaterad med presentationer av planhushållningsprogrammen i nationalsocialismens Tyskland och fascismens Italien jämte en fylligare redogörelse för Roosevelts ”nya giv”, som sades ha gett sämre resultat än den aktiva konjunkturpolitiken i Sverige. Diskussionen om kristidshushållningen var ny: ”Det faktum, att det under kriget lyckades att helt avskaffa arbetslösheten, har ånyo populariserat tanken på p.” Men de ingripande program som igångsatts var politiskt omstridda. ”Medan deras anhängare anse dem motiverade av den privatkapitalistiska hushållningens brister, peka deras motståndare på den starka välståndsutveckling, som denna möjliggjort trots krig och depressioner.” Stridslinjer för en planhushållningsdebatt var antydde med hänvisningar till skrifter som *On the Economic Theory of Socialism* och *Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism*, bakom vilka stod en socialistisk och en anti-socialistisk ekonom, Oskar Lange respektive Friedrich von Hayek.¹⁴

Marknadshushållning var ett nytt uppslagsord i andra upplagan. I en osignerad artikel förklarades 1951 att det avsåg ett ekonomiskt system i vilket saker och ting erhöill priser genom att utbjudas på en marknad. ”Den extrema motsättningen, egenhushållning, där envar producerar endast vad han själv behöver, förekommer ej renodlad ens hos primitiva stammar. Ju mera staten ingriper i t.ex. prisbildning, desto mindre kan man tala om en s.k. *fri m.*” Vi ser att här kom ett alternativ till trevande preciseringar som prishushållning och privatkapitalistisk hushållning, ett alternativ som mer distinkt kunde kontrasteras mot planhushållning, lite som *Marktwirtschaft* följt på den *Planwirtschaft* som gjort att det inte räckte med bara *Wirtschaft*.

Artikeln om *pris* var ny i så måtto att den var kraftigt kortad, men å andra sidan var den 1952 kompletterad med en egen och längre artikel om *prusbildning*. Båda var skrivna av Carsten Welinder, professor i finansrätt och finansvetenskap vid Lunds universitet, och bekräftar strängt taget det sätt att tala om prusbildning och marknad vars framväxt vi följt. Samtidigt noterar vi tillkomsten av nya uppslagsord i form av sammansättningar: ”*Prisregleringsnämnden för elektrisk ström*, se Statens prisregleringsnämnd för elektrisk ström”; ”*Prisutjämningsbidrag å mjölk*, se Jordbruksreglering”.

Andra större uppslagsverk från perioden avviker inte från det mönster som framkommit. Till exempel behandlade *Allers illustrerade konversationslexikon* i artikeln om *pris* 1906 bara betydelsen sjökrigsbyte. *Nordiskt konversationslexikon* tog 1925 under *marknad* bara upp den äldre betydelsen av handelsplats, men förklarade i artikeln om *pris* att det var ett värde uttryckt i pengar och hur detta tillkom: ”Den naturliga prissättningen uppkommer, då konkurrens gör sig gällande på en marknad. En konstgjord prissättning

uppstår bl.a., då maximipriser fastställas eller då arbetarna sätts i tillfälle att genom monopol utkräva högre arbetslöner, än vad som skulle behövt betalas, om arbetsmarknaden varit fri.” *Bonniers konversationslexikon* kom i tre upplagor, som även de faller in i mönstret. I den första sades 1925 att *priskbildningen* ytterst handlade om att åstadkomma jämvikt mellan produktionsresurserna och ”de mänskliga behoven, i den mån dessa äro köpkraftiga”. Nästa upplaga tog 1944 upp aktuella ord: under *priskontroll* hänvisades till artikeln om *kristidshushållning*; ”*Priskontrollnämnden*, se Statens priskontrollnämnd”.¹⁵

Som vi sett fick banan för pris likheter med den för marknad: från något relativt konkret, ett sjökrigsbyte, till något mer abstrakt, ett värde, vars betydelse omsider förenklades genom att uttryckas som ett penningbelopp. I uppslagsverken gick utvecklingen mot att ordet framstod som en självklarhet, vilken man ägnade allt mindre utrymme åt att förklara. Hur priser blev till var i behov av desto mer utläggning, med en mängd alternativa förklaringar. De kunde bestämmas genom åldriga förfaranden eller moderna planer och organ. Efter hand framstod det naturliga som att de bildades på en marknad, vars lagar sade att mätningen mellan utbud och efterfrågan ledde till det jämviktstillstånd som blev priset. Men den marknad som producerade priser skulle vara fri och perfekt konkurrens råda. En ordning som utgick från dessa förutsättningar kunde man kalla prishushållning eller, efter artikuleringen av alternativet planhushållning, för marknadshushållning. Samtidigt konstaterades att denna priskbildning och detta konkurrenstillstånd var abstrakta konstruktioner, som utgick från verklighetsfrämmande antaganden. Praxis var aldrig perfekt. Även vad gäller artikelförfattarnas bakgrund var utvecklingen likartad, säg från en allmänkunnig skribent över rektorn för ett handelsinstitut till någon ekonomiprofessor.

För att avrunda våra närläsningar ska vi undersöka två besläktade ord för arenor på vilka marknadens bildningsdrama kunde utspela sig. Urvalet utgår från indikationer i de undersökningar som presenterats ovan. Vi ska skildra banan för börs i viss detalj, dels för att börsen i vår tid blivit något av en synonym till marknaden, dels för att exemplet illustrerar en marknads behov av regleringar, inte minst i ljuset av somliga aktörers problematiska beteenden. Relationen mellan frihet och reglering, eller marknad och politik, är mer sammansatt än motsättningens antingen-eller.

Mässa och börs

Att uppslagsordet *mässa* hade flera betydelser framgick 1887 av 1800-talsupplagan av *Nordisk familjebok*, som efter beskrivningarna av den liturgiska respektive musikaliska betydelsen kom till ännu en: ”3. Enär mycket

folk plögade tillströmma vid de stora kyrkofesterna till helgonens ära (helgonmässorna), hölls vid dessa tillfällen i städerna äfven marknad, och så kom ordet mässa i Tyskland (*messe*) att jämväl betyda 'stormarknad', hvilken bemärkelse det äfven fick och länge behöll i Sverige (t.ex. Hindersmässan, d.v.s. Henriksmässan i Örebro, Persmässan i Karlstad)." Dessa äldre mässor hade dock minskat i betydelse.

"Med mässa i modern mening el. *provlagermässa*" avsågs, förklarade man 1929 i tredje upplagan, en längre sammankomst för visning av varor och uppgörande av större affärer. Den första mässan av detta slag uppstod i Leipzig under 1890-talet. Internationella handelskammaren i Paris förtecknade de moderna mässorna. I försök att främja omsättningen av svenska varor skapades 1918 Svenska Mässan i Göteborg och Skånemässan året efter. I fjärde upplagan tillkom S:t Eriksmässan i Stockholm från 1943.

I *Svensk uppslagsbok* förklarade 1934 Per Nyström, filosofie magister i historia, att de mässor som varit medelpunkter för det kontinentala varuutbytet hade tappat i betydelse genom nya kommunikationer, modern industri och allmän näringsfrihet. Provlagermässan var något nytt som ofta arrangerades av offentliga organ. "Under och efter världskriget togs denna m.-typ upp i flera länder, ofta som ett led i propagandan för inhemska varor." De merkantila mässorna ägnades relativt korta utläggningar.

För uppslagsordet *börs* angav *Nordisk familjebok* 1878 en handfast betydelse: "offentlig byggnad, i hvilken köpmän, mäklare, redare, fartygsbefälhafvare m.fl. sammanträda för att rådpläga om sina affärer samt för att sälja eller köpa varor och vaxlar". På kontinenten började man under 1500-talet uppföra byggnader för de möten som tidigare hållits på ett torg eller så. Efter en lång tillkomsthistoria blev börshuset i Stockholm färdigt 1776; även Göteborg ägde en ståtlig börs. I större handelsstäder fanns specialbörser, som spannmålsbörsen i London och bokhandelsbörsen i Leipzig. Den halva spalten avslutades med upplysningen att fondbörs var benämningen på börsaffärer med värdepapper. Inga sammansättningsord kom i anslutning till texten om *börs*, men *fondbörs* var ett eget uppslagsord, som dock bara hänvisade till huvudartikeln.

I Ugleupplagan hade framställningen svällt till mer än fyra spalter, vartill kom två sidor illustrationer. Generalkonsul Isidor Heckscher – far till historikern och ekonomen Eli Heckscher – angav 1905 en relativt abstrakt betydelse, även om arbetssätt och funktion strängt taget är bekanta.

Börs (ty. *börse*, fr. *bourse*, eng. *exchange*) kallas den samhällsinrättning, som består i ett regelbundet, allmänt sammanträde på förut bestämda tider mellan en stads köpare och säljare i ändamål att underlätta omsättningen av handelsvaror, värdepapper eller arbetsprestationer, bestämda till art och beskaffenhet. Samma uppgift som marknader och mässor (se d.o.) söka

lösa med afseende på handeln i minut eller i småpartier, nämligen att sätta säljare i tillfälle att råka köpare för köps inledande och avslutande, fyller börsen i den stora handeln[.]

Tillsammans åstadkom säljare och köpare en bestämning av priser. ”Till följd häraf användes börs äfven i öfverförd bemärkelse, om den samhällsgrupp, för hvilken börshandelns prisbestämning är vägledande (’Stockholms börs’ = Stockholms handelskår). Slutligen och i all synnerhet användes ordet såsom beteckning å byggnad, där sammanträdet hålles.”

Heckscher förklarade att själva ordet ansågs stamma från senmedeltidens Brygge, där folk som ville göra affärer möttes framför ett hus som hade en skylt med tre börsar. Huset tillhörde köpmansfamiljen van der Burse, som i sitt vapen hade just penningpungen, *bursa* på latin, och platsen kom att kallas burse. Börsväsendet hade senare kantats av vilda och fördärvbringande spekulationsvågor. Som en marknad för aktier och dylikt hade börsen utvecklats till ”medelpunkten såväl för kapitalomloppet i lätt transportabla värdepapper öfver hufvud (*börseffekter*) som för den yrkesmässiga *spekulationen*”. Denna fyllde sin funktion, menade Heckscher, men börsspelet hade ”med fog ådragit börserna allmänt klander på grund af den demoralisation och de ekonomiska olyckor det medför”. Han gick även igenom teknikaliteter i handeln, liksom organiseringen av regleringar för att få denna att fungera och vinna allmänhetens förtroende trots börsspelarnas sätt att agera.

En mängd sammansättningsord hade tillkommit – däribland just *börsspel* – för vilka det ofta bara hänvisades till artikeln om huvudordet, som den korthuggna hänvisningen under *fondbörs*. I anslutning till *börsskatt* diskuterades huruvida dessa skatter nådde avsedda mål. *Börsadel*, med synonymen penningaristokrati, avsåg familjer som fått en framskjuten ställning genom sin rikedom. Varubörs togs inte upp som ett eget ord men *varuhus* tillkom, samtidigt som *varukunskap* och *varumärke* fick mer merkantilt orienterade presentationer.

I tredje upplagan av *Nordisk familjebok* var texten om *börs* 1923 kortad och skriven av en tidigare bankkamrer. Innehållet var likartat i sak, men diskussionen av problematiska aspekter av börsväsendet mindre moraliserande, även om de som spred falska rykten kallades ”samvetslösa börsockrare”. I motsats till börsspelarna sökte börsspekulanterna kalhylera bort slumpens betydelse. Redogörelsen för organisatoriska och andra praktiska omständigheter var uppdaterad. ”Vid sidan av den officiella b., vars verksamhet ofta inskränkes genom börsförordningar, har på flera ställen uppstått den s.k. *fria marknaden* (*outsiders*, urspr. i London, sedan internationell beteckning; *la coulisse* i Paris; *curb market* i New York)”.

I artikeln om *börshuset* i Stockholm förklarades att byggnaden varit mötesplats även för politiska församlingar, först riksdagens borgarstånd och sedan stadsfullmäktige. *Fondbörs* fick 1927 en egen spalt, skriven av samme kamrer som avhandlat *börs*. Han förklarade att sedan 1919 reglerade lagstiftning fondbörsverksamheten i Sverige, vilken övervakades av Bank- och fondinspektionen. I Stockholm hade en börsordning fastställts 1920 och verksamheterna reglerats. Samtidigt tillkom nya sammansättningsord. *Arbetsarbörs* sades vara "en institution för arbetsförmedling, arbetsstatistik m.m., upprättad och underhållen av fackföreningar, stundom också med stöd av stat och kommun eller av arbetsgivare". Institutionen hade vuxit fram i Frankrike och motsvarades i Sverige närmast av Folkets hus.

Fjärde upplagan av *Nordisk familjebok* ägnade 1951 bara några rader åt *börs*. Värdepapper nämndes först; handeln med dem var i regel "grundad på auktionssystemet, och dess former äro minutiöst fastställda". Artikeln ordade inte mycket om sitt uppslagsord utan hänvisade till andra. *Varubörs* var en institution där man handlade kvantiteter av sådant som bomull, kaffe, metaller men som inte fanns i Sverige; *Varudeklarationsnämnden* var en annan nyhet i tiden. *Fondbörs* rymde en nyskriven framställning som i mycket hade lånats från *Svensk uppslagsbok*.

I första upplagan av detta verk fanns en kort artikel om *börs* som skrivits av en banktjänsteman och som hänvisade till andra ord. Ett av dem var *fondbörs*, som 1932 fick breda ut sig över drygt sex spalter, jämte två sidor bilder. Författare var Kurt Belfrage, som 1916 hade utnämnts till den förste börschefen i Stockholm. Utifrån konstaterandet att börsen sammanförde säljare och köpare gav han en bild av dess funktion: "En av börsens viktigaste uppgifter är just att oupphörligt forma de priser, som hålla tillgång och efterfrågan i jämvikt. Men hänsyn till denna prisbildande verksamhet plägar börsen gemenligen benämnas en ekonomisk barometer". Förtydligandet att detta instrument primärt registrerade förväntningar på framtiden ledde till ytterligare en bild: "Det är icke händelsen själv, utan ryktet om händelsen, som smyger förut, som börsbarometern i regel rapporterar. F. har också träffande liknats vid en pumpanordning, genom vilken sparkapital i erforderlig mängd inpumpas i näringslivet."

Belfrage bistod med etymologi, historik och internationell utblick. I en del länder var fondbörserna privata organisationer som tillämpade "fri förhandling" vid handeln. Men i flertalet länder hade myndigheterna ingripit med regleringar av verksamheterna. I de skandinaviska tillämpades auktionssystemet med bud mellan säljare och köpare efter upprop. "Dessa bud måste givas offentligt i öppen konkurrens mellan f.-deltagarna vid upprop, som ske genom utsedda opartiska ledare." I Sverige behövde

en fondkommissionär godkännas av Bank- och fondinspektionen för att få delta i handeln, och för att skydda allmänheten fick man enbart handla i papper som genomgått en noggrann introduktionsprövning. Procedurerna för verksamheten var föreskrivna i detalj, såsom krav på iltelegram ifall en börsaffär inte gjorts upp inom föreskriven tid. Även om handeln i praktiken var allt annat än fri, i betydelsen oreglerad, förklarade Belfrage hur det i princip gick till när de viktigaste kunderna, spekulanterna i form av haussister och baissister, genom sina aktioner bestämde ett pappers kurs på marknaden.

Till huvudordet kom en mängd sammansättningar, som *fondkommissionär*. En tvåspaltig artikel om *varubörs* från 1936 var skriven av handelsläraren Nils Västhagen, som 1950 blev den förste att disputera för ekonomie doktorsgraden på en avhandling med tydligt företagsekonomisk inriktning. Han förklarade även att *varukunskap* var en ung vetenskap. Andra upplagan av *Svensk uppslagsbok* innebar sedan i förhållande till den första mest justeringar.

Vi ser att banan för börs har likheter med banorna för de besläktade ord vi följt ovan. Det började med något konkret: en byggnad i vilken man idkade handel. Med ett efter hand växande fokus på handel med värdepapper tenderade fondbörsen att uppfattas som börsen. Dess arbetssätt och funktion är bekanta: ett till tid och plats bestämt möte mellan säljare och köpare som medför prisbildning, alltså en process som producerar ett pris, vilket för värdepapper kallas kurs. Sätten att tala om marknad, mäsas – här handelsmäsas – och börs har utvecklats på parallella vis.

Ett särdrag för börsen som fondbörs är att talet om den tydligare artikulerade problematiska aspekter, säg tvivelaktigt börsspel som ledde till kriser som drog olycka över investerare. Men deras förtroende var avgörande i den mån de stod för det sparkapital börsen skulle pumpa in i näringslivet. Ett annat men relaterat särdrag är beskrivningarna av alla regleringar, från övergripande inspektion till de minsta procedurer, som etablerats för att handeln på börsen skulle vinna en tillit som kunde bli en grund för förväntningar som kunde locka till investeringar. Ytterligare ett är att denna marknad var produktiv på sitt sätt: en lyckad investering skapade vinst.

Men bortom särdragen sätter likheterna ljuset på ännu en parallell: varje marknad förutsätter reglering. Tanken på en absolut fri marknad är självupplösande – utan all reglering vet inte säljare och köpare var och när de ska mötas. Marknader är inte naturliga, utan skapelser av människor i sin tid och kultur. De är inte mer självfallna än regleringarna av dem.

Fjärrläsningar

Hittills har vår redovisning utgått från närläsningar av korta texter i uppslagsverk. I det följande byter vi tillvägagångssätt och presenterar resultat från fjärrläsningar av mycket stora mängder text, men med samma fokusering på marknadsord. Här i denna uppsats arbetar vi med materialet från tvåkammarriksdagens verksamhet. Detta val är mer pragmatiskt än betingat av en önskan att studera just politikens språkbruk, även om det givetvis är intressant i sammanhanget. Textmassan efter denna riksdag utgör en fullt digitaliserad korpus som är mer än tillräckligt stor. Materialet har sitt mått av representativitet i och med att talarna var folkvalda och kom från alla landsändar, om än med skevheter i termer av klass och kön. Det förhållandet att riksdagens former och funktioner var relativt stabila över perioden gör det lättare att hålla blicken på de mönster i ledamöternas språkbruk som vi är intresserade av.

Användning av stora textmängder eller korpusar för undersökningar av språkliga fenomen är ett sedan länge etablerat arbetssätt inom den del av språkvetenskapen som kallas just korpuslingvistik, där ett ursprungssyfte har varit att med utgångspunkt i faktiskt språkbruk undersöka inomspråkliga grammatiska relationer för att kartlägga språksystemens regelbundenhet och förändring. Genom utvecklingen av datorkapacitet har detta fokus breddats till att omfatta undersökningar av texters funktioner i vidare sammanhang, som genre eller diskurs. Denna utveckling har även bidragit till historisk forskning i det framväxande fältet *text mining*.¹⁶

För oss har möjligheterna att undersöka stora textmängder kompletterat närläsningen av utvalda texter, men också bidragit med nya och ibland oväntade resultat som inte hade kunnat nås med de mer traditionella metoderna. Genom att använda en korpus för tvåkammarriksdagens texter, som är tillgänglig via den nationella infrastrukturen Språkbanken Text, har vi kunnat kartlägga marknadsords förekomst och variationer i det faktiska bruket av dem i detta material.¹⁷ I det föregående avsnitt som styrdes av närläsningar har analysen lett oss vidare till besläktade ord som prisbildning och börs. I detta avsnitt avgränsar vi av utrymmesskal analysen till marknad och marknadsord, men inga hinder finns för att även undersöka besläktade ord på samma sätt.

Att använda digitala metoder för fjärrläsning gör det möjligt att organisera och överblicka mycket stora textmaterial som läsning med det mänskliga ögat inte mäktar med. Våra fjärrläsningar av tvåkammarriksdagens samlade texter från 1867 till 1970 visar direkt en mycket stor variation vad gäller vilka marknadsord som använts under perioden. En vinst med en digitalt understödd genomgång av texterna är därmed att vi lätt kan se vilka ord som använts mest frekvent och att det även går att

jämföra ords förekomst över tid. En annan fördel är att vi också kan uppmärksamma lågfrekventa ord som en forskare troligen löper stor risk att missa i en närläsning av några få dokument. Ett exempel på nyttan med digital fjärläsning är de i riksdagsmaterialet högfrekvent förekommande sammansättningarna med arbetsmarknad som inte alls får märkbar uppmärksamhet i uppslagsverken.

Det finns också många exempel på sammansättningar med marknad som för- eller efterled vilka förekommer någon enstaka gång i textmassan men som trots det ger inblick i marknadsordens breda användning, i linje med exemplet ångbåtsfraktmarknad ovan. Några smakprov på sådana sammansatta ord är bokhandelsmarknad (1877), marknadstillstånd (1899), fastighetskreditmarknad (1917), marknadssakkunniga (1923), hårdvalutamarknad (1949), preventivmedelsmarknad (1959) och under-sysselsättningsmarknad (1969). Dessa exempel ger indikationer på grundordets produktiva potentialer och marknadssammansättningsars flexibilitet vad gäller innehåll och kontextförankring.

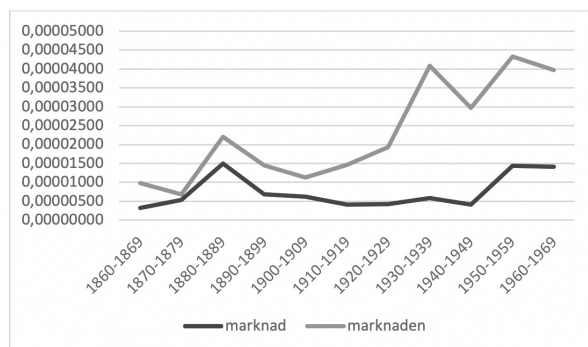
Frekvenser och former

Ett övergripande resultat från våra fjärläsningar är att marknadsord i sina grundformer och som sammansättningar förekommer genomgående i tvåkammarriksdagens texter under vår period. Tal om marknad och marknader i riksdagen är alltså inte knutet till tillfälliga trender utan ett återkommande fenomen. Marknadsvokabulären är ständigt närvarande.

Ett sätt att beskriva ords användning i stora textmaterial är att se till förekomst per miljon ord eller i relativ frekvens, det vill säga i förhållande till den textmängd som varierar över tid. I tvåkammarriksdagens totala textmassa är den relativa frekvensen för alla förekommande marknadsord 201 medan frekvensen för den tidigare ståndsriksdagen är 36 – och för vår nuvarande riksdag det avsevärt högre värdet 1009. Beräkningen omfattar alla tänkbara böjningsformer för marknad jämte sammansättningar med marknad som ett ingående led. En jämförelse med centrala politiska begrepp som ekonomi och samhälle visar att relativa frekvenser för alla ekonomiord är 528 och för samhällsord 217 i tvåkammarriksdagens samlade material. Jämförelsen kan verka enkel men ger ändå vid handen att marknadsord i alla sina former utgör en ansenlig del av de innehållsord, alltså ord från öppna ordklasser som adjektiv, adverb, substantiv och verb, vilka förekommer i tvåkammarriksdagens material, samtidigt som vi kan konstatera att frekvensen ökar markant över tid.

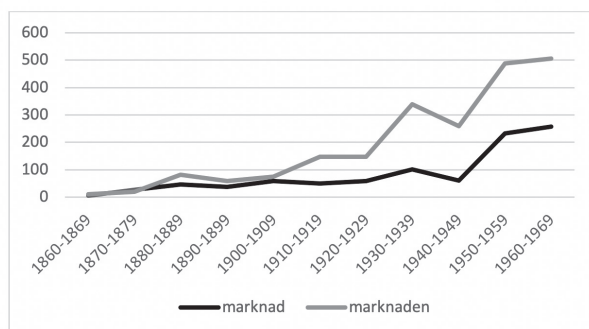
Många av dessa samlade marknadsord är alltså sammansättningar med marknad som ingående led, vilka på så sätt preciserar eller specialiserar talet om marknad. Men även för marknad som enkelt ord förekommer

variation, exempelvis vad gäller olika böjningsformer. Vi har kartlagt hur de obestämda respektive bestämda formerna av marknad förhåller sig till varandra över tid utifrån hypotesen att den bestämda formen, alltså marknaden, dels innebär en högre abstraktionsgrad, dels öppnar för potentiella subjeksroller, det vill säga att marknaden fungerar som meningssubjekt enligt mönstret ”Marknaden har krävt åtgärds paket”. Förhållandet mellan de båda böjningsformerna visas nedan i Figur 1, där den relativa frekvensen är normaliserad i förhållande till varierande textmängder per år.

Figur 1: Relativa frekvenser för formerna marknad och marknaden i tvåkammarriksdagens texter.

Som figuren visar ökar det relativa bruket av den bestämda formen över tid i förhållande till den obestämda formen marknad. För att ytterligare precisera tanken om den bestämda formen marknaden som bärare av språklig agens undersökte vi även de exempel i materialet där marknad och marknaden står i subjeksposition (se Figur 2 nedan).

Figur 2: Absoluta frekvenser för formerna marknad och marknaden i subjeksposition i tvåkammarriksdagens texter.

Över tid ökar alltså bruket av marknaden som subjekt i relation till den obestämda formen marknad. Talet om marknaden gäller från 1940-talet och framåt allt oftare en marknad med agens i så måtto att den sätts i subjektposition och därmed kan tillskrivas behov och annat.

Den inhemska marknaden vill ha goda och billiga stålqualiteter, vilka krav endast kunna tillgodoses genom en långt driven standardisering; för export gälla samma synpunkter (proposition, 1946).
De små företagen skulle helt enkelt inte få folk, om de inte betalade löner efter vad marknaden kräver (protokoll 1966).

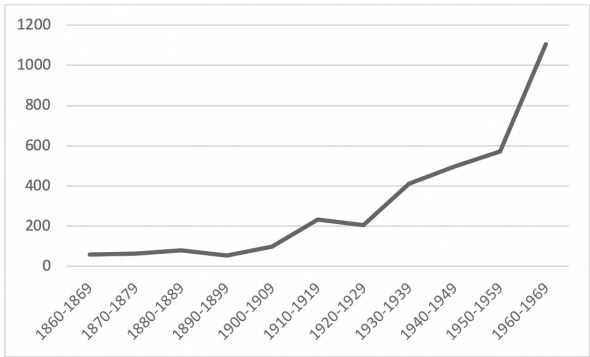
Hittills har vi redovisat hur fjärläsningar av marknadsords frekvenser och av förhållanden mellan olika ordformer avslöjar en utveckling mot nya sätt att tala om marknaden under tvåkammarriksdagens tid. Marknaden blev ett allt mer använt ord i den dåtida diskursen. I fjärläsningens nästa steg riktar vi blickarna mot den stora sammansättningsvariationen för marknadsord.

Produktion och sammansättningar

Att skapa nya ord genom sammansättningar är en grundläggande ordbildningsprincip i svenskan och flera andra germanska språk. Sammansättningar kan beteckna nya fenomen eller ses som preciseringar av vidare begrepp. Marknadsorden i tvåkammarriksdagens material uppvisar en stor variation, både vad gäller vilka ord som kombineras med marknad som ingående led och vad gäller ordens betydelse. På så sätt ger de sammansatta orden indikationer om att marknad är ett elastiskt språkfenomen, med möjlighet att både anpassas till bruk för redan rådande förhållanden och för något av en kolonialisering av framväxande samhällsområden. I den följande framställningen ger vi exempel på båda dessa användningar.

Ett inledande konstaterande är att marknadsordens variation i tvåkammarriksdagens material totalt sett omfattar cirka 3 200 olika former – en remarkabel produktivitet. Ett helt exakt antal går inte att fastställa på grund av materialets beskaffenhet med fel vid den digitala inläsningen. Trendlinjen för antalet nya former över tid, enligt Figur 3 nedan, visar hur produktiviteten bara ökar från slutet av 1800-talet.

Utvecklingen av nya sammansättningsformer visar en stadig ökning med accelererande takt under 1900-talets andra hälft. Särskilt kraftig är ökningen i slutet av 1950-talet och början av 1960-talet. I denna ökning dominerar sammansättningar med marknad som efterled. Vi har kategoriserat de 20 mest förekommande sammansättningsformerna per årtionde i semantiska grupper för att kunna visa innehållslig förändring i bruk av sammansättningar i Tabell 1 nedan.

Figur 3: Produktivitet för nya sammansättningsformer med marknad som led per årtionde.

1860-tal	1870-tal	1880-tal	1890-tal	1900-tal	1910-tal	1920-tal	1930-tal	1940-tal	1950-tal	1960-tal
finans	finans	världs-	världs-	arbets-	arbets-	arbets-	arbets-	arbete	arbete	arbete
världs-	världs-	finans	finans	världs-	världs-	världs-	världs-	bostads-	bostads-	finans
för varor	plats	för varor	arbets-	finans	finans	bostads-	finans	världs-	finans	bostads-
plats	för varor	plats	plats	för varor	bostads-	finans	bostads-	finans	världs-	världs-
			för varor	marknads-värde	marknads-värde	för varor	för varor		marknads-värde	
					för varor	marknads-värde	marknads-värde			

Tabell 1: Semantisk gruppering av de 20 vanligaste sammansättningarna med marknad som led i tvåkammarriksdagens material per årtionde.

För att tydliggöra förändringstendenser är de semantiska grupperingarna i tabellen färgkodade. Grupperingarna bygger på de 20 mest frekventa sammansättningarna per årtionde. Eftersom betydelser varierar bland de vanligaste sammansättningarna över tid blir antalet semantiska grupper också olika. Under årtionden då variationen är större blir antalet tänkbara grupper fler och tvärtom. Tabellen visar tre större tendenser.

För det första ser vi en vikande trend för sammansättningar som betecknar den konkreta marknadsplatsen i tid och rum. liksom för marknader för gods och varor, som smör- eller ullmarknad. Talet om den fysiska marknadsplatsen försvinner från de mest frekventa sammansättningarna redan mot slutet av 1800-talet, medan gruppen för varor finns kvar bland de vanligaste sammansättningarna fram till 1930-talet.

Den andra tendensen är att vissa sammansättningsgrupper finns med bland de mest frekventa marknadsorden under hela perioden. Det gäller exempelvis sammansättningar som rör finansiell ekonomi i vid bemärkelse, med ord som kredit- och kapitalmarknad. Inom gruppen finns dock

förändringsmönster, som att tal om penningmarknader successivt ersätts av kreditmarknaden. Likaså är sammansättningar som på olika sätt betecknar världsmarknaden närvarande från 1867 till 1970.

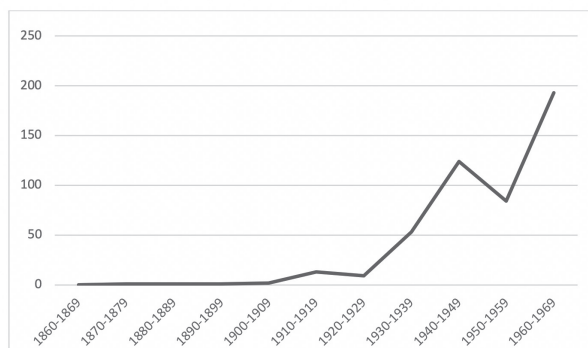
Den tredje trenden handlar om de sammansättningsformer som ökar i bruk under perioden. Till dem hör tal om marknadsvärden och bostadsmarknader. Båda dessa grupper blir mer frekventa i början av 1900-talet, och tal om bostadsmarknad återfinns som en av de vanligaste sammansättningsgrupperingarna i slutet av perioden. Gruppen marknadsvärde omfattar sammansättningar som indikerar en relation mellan prissättning, ekonomi och marknad, till exempel marknadspris. Den i särklass mest frekventa gruppen marknadsordssammansättningar under 1900-talet fram till 1970 är dock arbetsmarknad med tillhörande former. Arbetsmarknadsord är bland de vanligaste marknadsorden i tvåkammarriksdagens material – ett konstaterande som står i skarp kontrast till resultaten från närläsningen av uppslagsverk, där arbetsmarknad får mycket liten uppmärksamhet. Det är till exempel först i tredje upplagan av *Nordisk familjebok* som *arbetsmarknad* 1923 blir ett eget uppslagsord och då i en helt kort artikel. Under 1950- och 60-talen är sammansättningarna arbetsmarknad och arbetsmarknaden vanligare i riksdagen än grundorden marknad och marknaden.

Exemplet arbetsmarknad

Under 1900-talets andra del och mot slutet av tvåkammarriksdagens existens tar alltså arbetsmarknadsord ordentlig plats i talet om marknader. Ett handfast exempel är utvecklingen av olika former med arbetsmarknad som ingående led, det vill säga en redan existerande sammansättnings egen produktivitet (se Figur 4 nedan). Bland alla nya sammansättningar med arbetsmarknad kan nämnas arbetsmarknadsprognostisk (1935), arbetsmarknadsvapnet (1943), Arbetsmarknadsverket (1956), Arbetsmarknadsstyrelseutredningen (1968).

Den stigande kurvan för arbetsmarknadsordens variation blir brantare från 1950-talet och framåt. I paritet med ett ökat antal sammansättningsformer talas det också mer om arbetsmarknad generellt i tvåkammarriksdagen. Fjärrläsningen av dess textmassor visar även att arbetsmarknad i olika böjningsformer ökar i faktisk användning, vilket ligger i linje med att mängden sammansättningsvarianter också ökar enligt Figur 4. En intressant iakttagelse är att bruket av den bestämda formen, arbetsmarknaden, under 1900-talet ökar i mycket snabbare takt än den obestämda formen, arbetsmarknad, som i sin tur ökar snabbare än genitivformen arbetsmarknadens. Detta indikerar en vanligare subjeksroll, med grammatiskt implicerad agens, även för sammansättningen arbetsmarknad,

Arbetsmarknadsverket (1956), Arbetsmarknadsstyrelseutredningen (1968).

Figur 4: Produktivitet för nya sammansättningsformer med arbetsmarknad per årtionde.

som i exemplet ”arbetsmarknaden behöver fler tekniker av det slag som man nu satsar utbildning på” (protokoll, 1970).

Ytterligare en iakttagelse för sammansättningar med arbetsmarknad, som i sig är en tvåledssammansättning, är att dessa måste bli tre- eller fyrledssammansättningar, som Arbetsmarknadsstyrelsen och arbetsmarknadsersättningsnivåer. Det rör sig alltså om ordentligt specialiserade eller precisa benämningar där arbetsmarknad och i startändan marknad fungerar som stam. Tendensen är också att de komplexare arbetsmarknadsorden, det vill säga fyrledssammansättningar, kommer i bruk främst under 1960-talet i den diskurs tvåkammarriksdagen representerar.

Slutsatser

Marknaden har en historia, som vi sett. Redan i denna begränsade studie framträder den som ett mycket gammalt fenomen. Lika gamla är de regleringar som krävts för att den ska fungera, liksom kritiken av problematiska aspekter, som en osentimental krasshet och möjligen orättvis fördelning. Den ekonomiska teorins marknad med formella jämlikar och perfekt konkurrens för optimal effektivitet är en teori, vars antaganden praktiken inte lever upp till. Med detta sagt ska vi avslutningsvis precisera fyra slutsatser av den föregående framställningen och formulera en hypotes för fortsatt forskning.

För det första konstaterar vi att det under perioden talades allt mer om allt fler marknader, men att man mindre diskuterade vad en marknad är. Den aningen paradoxala slutsatsen faller in i det mönster som den prisade ekonomen Douglass North karakteriserat så: ”It is a peculiar fact that the

literature of economics and economic history contains so little discussion of the central institution that underlies neo-classical economics – the market.” En indikation på att denna iakttagelse äger sin giltighet även för svenska förhållanden är att marknad inte togs upp i *Ekonomisk ordbok*, som den folkbildande nationalekonomiprofessorn Gunnar Westin Silverstolpe gav ut 1934. I den figurerade marknaden i förbigående, dels i den kombination av abstrakt allmänhet och grammatiskt bestämd form som vi mött ovan, dels mer specifikt som spannmålsmarknaden och liknande; *penningmarknad* fick en kort förklaring, men inte pris. Inte heller i ordbokens tolfte upplaga från 1967 blev marknad ett eget uppslagsord.¹⁸ Det var den inte heller i standardverk som *Geschichtliche Grundbegriffe* och Raymond Williams *Keywords*.

Två andra slutsatser rör marknads produktivitet vad gäller priser respektive nyord och äger en symmetri i relation till varandra. Ur ett idé-historiskt perspektiv noterar vi att marknaden var produktiv i så måtto att den ansågs producera priser, som i sin tur uppfattades som avgörande för marknadshushållningens funktionssätt. Prisbildningsprocessen eller -mekanismen har också blivit föremål för doktrinbildning inom den ekonomiska teorin. Dessa artikulerade idéer kan utforskas utifrån vetenskapshistoriska och andra perspektiv. Vi har också sett att börserna som marknad kunde producera inte bara kurser utan även förmögenheter, vilket var en grund för börsspel som kunde undergräva investerarens tillit på sätt som drev fram regleringar och inspektioner. Vidare kunde den skapa inte bara rikedom utan även kris. Olika uppfattningar om denna skaparkraft kan också studeras idéhistoriskt.

Ur ett språkbrukshistoriskt perspektiv var marknaden produktiv på så sätt att den bildade utgångspunkt för ständigt nya sammansättningar, som i sin tur blev inslag i tidens verklighetsbeskrivningar, dess formuleringar av problem och förslag till lösningar. Att nya sammansättningar kunde bli utgångspunkt för än fler, som i fallet arbetsmarknad, gäller även för besläktade ord, såg börs, med utvecklingar som fondbörs, börsspelare, börsadel och så vidare. I linje med vår begreppshistoriska utgångspunkt uppfattar vi vokabulärens nyord, uttrycken för försök att greppa tidens skeenden, som indikatorer på och faktorer i samhälleliga förändringsprocesser.

Den fjärde slutsats vi vill dra här är att de metodologiska perspektiv vi laborerat med kompletterar varandra. De gör det på sätt som vi ska vidareutveckla i ett annat format än uppsatsens. Det som infallsvinkeln med fokus på kvalitativ analys av få texter missar, fångas upp av den andra, med fokus på kvantitativ analys av enorma textkorporusar – och vice versa. Utan att ha försetts med vad som kan kallas en förförståelse noterar inte de digitala verktygen på något lättbegripligt sätt, åtminstone inte ännu,

de subtila mönster som en tränad historiker kan bli varse och presentera för andra i hanterlig form. Å andra sidan kan ingen människa, inte ens den piggaste idéhistoriker, läsa och memorera så mycket text som behövs för att detektera de förskjutningar i språkbruket som bildar det stora, underliggande mönstret.

En sista och mer allmän konklusion är att sättet att tala om marknader i industrisamhället präglades av både kontinuitet och förnyelse. Det så att säga förindustriella talet om marknader som i tid och rum bestämda platser för handelsutbyte var stabilt, men blev mindre frekvent. Tidigare oskådad var den språkliga produktivitet vårt sökord utvecklade under perioden. Samtidigt växte det fram ett nytt och mer abstrakt sätt att tala som blev mer frekvent, marknaden som en föreställd mötesplats för utbud och efterfrågan vilken producerade de priser som reglerade ekonomin. I genomgången av texterna i uppslagsverken såg vi hur professorer och andra fackmän i dem diskuterade ekonomisk teori på folkbildande vis. Utifrån denna och andra indikationer är en hypotes att detta sätt att tala stammar från de ekonomer som trädde fram som experter på ekonomin och vilkas språkbruk kom att cirkulera i allt bredare kretsar, och att tiden från det slutande 1800-talet till det tidiga 1900-talet utgör ett brytnings-skede i sammanhanget. Det är en uppgift för den fortsatta forskningen att följa detta doktrinhistoriska spår och att sätta in det i ett större, förklarande sammanhang.

Noter

1. Mats Svegfors, ”De mångomtalade aktörerna”, *Svenska Dagbladet*, 18 september 1992, 2; exemplet närmast från Svenska Akademiens ordboksredaktion, Lund, kapsel 880.

2. Donald MacKenzie, Fabian Muniesa och Lucia Siu (red.), *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics* (Princeton: Princeton University Press, 2007); Susi Geiger m.fl. (red.), *Market Studies: Mapping, Theorizing and Impacting Market Action* (Cambridge: Cambridge University Press, 2025); Keith Tribe, *The Economy of the Word: Language, History, and Economics* (Oxford: Oxford University Press, 2015); Jacob Soll, *Free Market: The History of an Idea* (New York: Basic Books, 2022); Matthew Watson, *The Market* (Newcastle upon Tyne: Agenda Publishing, 2018). Överskådliga översikter över marknadens långa historia och hur samhällsvetare kommenterat marknader finns i Richard Swedberg, *Principles of Economic Sociology* (Princeton: Princeton University Press, 2003), kap. 5–6.

3. Nils Staf, *Marknad och möte: Studier rörande politiska underhandlingar med folkmenigheter i Sverige och Finland intill Gustav II Adolfs tid* (Stockholm: Esselte, 1935); Jenny Andersson m.fl. (red.), *Marknadens tid: Mellan fohkhemskapitalism och nyliberalism* (Lund: Nordic Academic Press, 2023); Lars Magnusson, *Vad är marknaden? Om marknaden som institution, i historien och i samhällsvetenskapen* (Lund: Studentlitteratur, 2020); Björn Rombach (red.), *Den framgångsrika ekonomiskan* (Stockholm: Santérus, 2005); Agneta

Hugemark, *Den fängslade marknaden: Ekonomiska experter om välfärdsstaten* (Lund: Arkiv, 1994); Dino Viscovi, *Marknaden som mönster och monster: Ekonomiska experter och nyheter om ekonomi i Rapport 1978–1998* (Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, 2006).

4. Begreppshistoriska perspektiv presenteras i Pasi Ihalaen och Jani Marjanen (red.), *Writing Conceptual Histories* (Dublin: Bloomsbury, 2025); den språkbrukshistoriska vinklingen demonstreras i Henrik Björck, *Folkhemsbyggare* (Stockholm: Atlantis, 2008); korpuslingvistiska arbetssätt presenteras närmare nedan.

5. Om familjelikheter i detta sammanhang, se Colette Depeyre and Hervé Dumez, "What Is a Market? A Wittgensteinian Exercise", *European Management Review* 5, nr 4 (2008).

6. Knut Fredrik Söderwall, *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, har en svåröverskådlig publiceringshistoria (dess olika versioner har digitaliserats av Göteborgs universitetsbibliotek: <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/44370>; <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/44470>; jfr <https://runeberg.org/svmtsprk/>). Den tidigare versionens häfte, i vilket uppslagsordet är marknader, torde vara tryckt 1891, den senares 1951. Även *Svenska Akademiens ordbok* finns tillgänglig digitalt: <https://www.saob.se>.

7. Hos Ordboksredaktionen är beläggen till artikeln om marknad samlade i kapslarna 626–628.

8. I kapslarna 880–881 finns ytterligare språkprov, främst fast inte enbart från tiden efter det att artikeln publicerades, men bara sammansättningar med marknad som förled.

9. Om etableringen av den genre ur vilken vi hämtat vårt primärmaterial, se Maria Simonsen, *Den skandinaviske encyklopædi: Udgivelse og udformning af* Nordisk familjebok & Salomonsens konversationslexikon (Göteborg: Makadam förlag, 2016); för användning av uppslagsverk och ordböcker som empiri, jfr Bo Svensén, *Handbok i lexikografi: Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik* (Stockholm: Norstedts akademiska förlag, 2004).

10. Grunduppgifter för materialet: *Nordisk familjebok*, 20 vol. (Stockholm: Nordisk familjebok, 1876–1899); 2 uppl., 38 vol. (Stockholm: Nordisk familjeboks förlag, 1904–1926); 3 uppl., 23 vol. (Malmö: Nordisk familjebok, 1923–1937); 4 uppl., 22 vol. (Malmö: Förlagshuset Norden, 1951–1955). Eftersom referenser i separata noter vore redundanta håller vi oss till hänvisningarna i brödtexten, i vilken de aktuella uppslagsorden alltså kursiverats. Tilläggas ska att tidfästningen av enstaka volymer kan vara något år fel eftersom vi inte alltid haft tillgång till första tryckningen av de upplagor vi arbetat med.

11. Grunduppgifter för materialet: *Svensk uppslagsbok*, 30 vol. (Malmö: Baltiska förlaget, 1929–1937); 2 uppl., 32 vol. (Malmö: Förlagshuset Norden, 1947–1955).

12. Riksdagen 1954: proposition nr 3; 1981/82: proposition nr 228.

13. Planhushållningsdiskussionens uppkomst utforskas ur ett språkbrukshistoriskt perspektiv i Björck, "Uppbyggliga ord i tider av kris, eller: Planhushållning på svenska", i *Folkhemsbyggare*; jfr Benny Carlson, *Swedish Economists in the 1930s Debate on Economic Planning* (Cham: Palgrave Macmillan, 2018); för ett exempel på samtidens svårigheter att dra politiska skiljelinjer som i efterhandsperspektivet kan tyckas självklara, se Wolfgang Schivelbusch, *Three New Deals: Roosevelt's America, Mussolini's Italy, Hitler's Germany, and the Rise of State Power in the 1930's* (New York: Metropolitan Books, 2006).

14. Både Lange och Hayek hade deltagit i "the calculation debate" som 1920 initierats av Ludwig von Mises, vilken även bidrog till Hayeks antologi; för en diskussion

ur ett ”österrikiskt” perspektiv, se Peter Boettke, Rosalino Candela och Tegan Lindstrom Truitt (red.), *The Socialist Calculation Debate: Theory, History, and Contemporary Relevance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2024).

15. Grunduppgifter för materialet: *Allers illustrerade konversationslexikon: Praktisk uppslagsbok i det allmänna vetandets grunder*, 7 vol. (Helsingborg: Allers familj-journal, 1903–1909); *Nordiskt konversationslexikon: Handbok i allmänt vetande*, 20 vol. (Malmö: Nordiskt konversationslexikons förlag, 1921–1927); *Åhlén & Åkerlunds konversationslexikon*, 30 vol. (Stockholm: Åhlén & Åkerlund, 1925–1930); *Bonniers konversationslexikon*, 13 vol. (Stockholm: Bonnier, 1922–1929); ”Nationalupplagan”, 15 vol. (Stockholm: Bonnier, 1937–1950); ”2 omarb. uppl.”, 15 vol. (Stockholm: Bonnier, 1946–1952); benämningarna på de båda senare upplagorna är från Libris, men för våra ord är det ingen skillnad mellan dem. Sågas ska att det kom flera mindre uppslagsverk under vår period, men de bryter inte heller mönstret.

16. Om undersökning av språk- och samhällsförändringar med digitala hjälpmedel, se Matthew Gillings, Gerlinde Mautner och Paul Baker, *Corpus-Assisted Discourse Studies* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023); om digital idéhistorisk textforskning och kombinationer av när- och fjärläsning, jfr Peter De Bolla (red.), *Explorations in the Digital History of Ideas: New Methods and Computational Approaches* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023) och Jo Guldi, *The Dangerous Art of Text Mining: A Methodology for Digital History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023).

17. Fjärläsningsanalyserna bygger på korpusmaterial i den nationella forskningsinfrastrukturen Språkbanken Text vid Göteborgs universitet (<https://spraakbanken.gu.se/>) som är tillgänglig via verktyget Korp; se Lars Borin, Markus Forsberg och Johan Roxendal, ”Korp – the Corpus Infrastructure of Språkbanken”, *Proceedings of LREC* (2012), 474–478 (http://lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/pdf/248_Paper.pdf). Om utvecklingen av en korpus för tvåkammarriksdagens texter, se Shafqat Mumtaz Virk m.fl., ”Enhancing Swedish Parliamentary Data: Annotation, Accessibility, and Application in Digital Humanities”, *Proceedings of the 4th International Conference on Natural Language Processing for Digital Humanities* (2024), 280–288 (<https://aclanthology.org/2024.nlp4dh-1.27.pdf>).

18. Douglass North, ”Markets and Other Allocation Systems in History: The Challenge of Karl Polanyi”, *Journal of European Economic History* 6, nr 3 (1977), 710; Gunnar Westin Silverstolpe, *Ekonomisk ordbok: Handledning vid ekonomiska studier* (Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag, 1934); 12 uppl. (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1967).

Forskningen inom vårt projekt har möjliggjorts genom ett anslag från Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond, för vilket vi tackar.